

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 8 (Ağustos/August 2022), s. 839-855.
Geliş Tarihi-Received: 28.07.2022
Kabul Tarihi-Accepted: 23.08.2022
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1150311

Covid-19 Salgını ve Ramazan Gelenekleri

Covid-19 Pandemic and Ramadan Traditions

Fadime TIKBAŞ APAK*

Öz

2020 yılı itibarıyla tüm dünyaya yayılan ve içinde bulunduğumuz 2022 yılına değin yoğun bir şekilde etkisi hissedilen COVID-19 salgını pek çok köklü dönüşümü birdenbire zaruri kılmıştır. Salgınla birlikte akla gelen ani değişiklikler arasında sokağa çıkma yasakları, uzaktan eğitim ve çalışma modeline geçilmesi, dışarı çıkma yasağının kalkmasının ardından ise maske takma zorunluluğu, belirli bir mesafeye dikkat ve hijyen üçlüsüne riayetinin birincil olması gibi noktalar sayılabilir. Salgının etkisi sağlık ve eğitim alanlarının yanı sıra dini ve geleneksel uygulamalarda da kendini göstermiştir. Kişi bir gruba/topluma ait olma hissini geleneksel uygulamalar vasıtasıyla pekiştirmektedir. Geleneksel uygulamaların sözlü kültür ortamında üretilip, yaşanıp/yaşatılıp, aktarılır olması salgın koşulları söz konusu olduğunda geleneklerin akibetinin ne olacağı gibi birtakım sorun ve soru işaretlerini beraberinde getirmiştir.

Bu çalışmada Ramazan geleneklerinin salgın sürecinde ne gibi değişiklikler/dönüşümler gösterdiği incelenmektedir. İncelemeler dijital ortam verilerine dayanmaktadır. Doğası itibarıyla insanın insanla yüz yüze temasını gerektiren bayram gelenekleri, salgın sürecinde başkalaşarak geleneğin güncellendiği veyahut yeniden yaratıldığı bir hal almıştır. Bayram ziyaretleri/el öpme gibi gelenekler kimi durumlarda yasaklara rağmen gerçekleşmeye devam etse ve yasak ihlalinden dolayı cezalandırılrsa da salgının örneğin uzaktan topluca bayramlaşma gibi bir geleneği de icat ettiği söylenebilir. Salgın ve bayram gelenekleri üzerine bir başka örnek ise bayram kolisinde maske ve dezenfektan olup olmadığına ilişkin bir diyalogu içeren karikatürdür. Salgın gibi zorlayıcı koşullar geleneğin uyum sürecini ve çalışma boyunca sıralanan örneklerin gösterdiği üzere bulduğu pratik çözümleri daha anlamlı kılmakta ve koşullar ne kadar kısıtlayıcı olursa olsun geleneğin kendini ifade edişte başka bir yol bulduğunu, başka bir seçeneğin devreye girdiğini göstermektedir. Bu da geleneğin yaşanan zamanı kaçırmayan, dönüşen ve devingen yapısını salgın özelinde de açığa çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: salgın, Ramazan, bayram gelenekleri, geleneğin güncellenmesi.

Abstract

The COVID-19 pandemic, which spreads all over the world from 2020 and was felt intensely until 2022, has suddenly made many radical changes necessary. Among the sudden changes that come to mind with the pandemic are curfews, the transition to on-line education and working model, the obligation to wear a mask after the lifting of the curfew, attention to a certain distance and compliance with the hygiene are the mainly points. The effect of the pandemic has manifested itself in religious and traditional practices as well as in the fields of health and education. The person reinforces the sense of belonging to a group/society through traditional practices. The fact that traditional practices are produced, lived / kept alive and transferred in the oral culture has brought some problems and questions when it comes in

* Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adıyaman/Türkiye, e-posta: fapak@adiyaman.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0713-1674.

pandemic conditions. In this study, it is examined what changes the traditional practices of Ramadan which are considered religious feasts, have shown in the pandemic process. The reviews are based on digital media. Feast traditions, which, by their nature, require face-to-face contact with people, have become different in the pandemic process, where the tradition is updated or re-created. Although traditions such as Eid visits/hand-kissing continue to occur despite bans in some cases and are punished for violations of the ban, it can be said that the epidemic also invented a tradition such as celebrating with together by on-line programmes. Another example on pandemic and feast traditions has been the subject of a cartoon. Here, there is a dialogue about whether there are masks and disinfectants in the feast box. Stringent conditions such as the pandemic make the adaptation process of the tradition and the practical solutions it finds more meaningful, as shown by the examples listed throughout the study and show that the tradition finds another way to express itself and another option comes into play. And this reveals the transforming and dynamic structure of the tradition, which does not miss the current time, also in the context of the epidemic.

Keywords: pandemic, Ramadan, feast traditions, re-created traditions.

Giriş

COVID-19 salgını kısıtlamaları ülke sınırlarının ve hava yollarının riskli ülkelere kapatılmasıyla başlamıştır. 2020 yılı mart ayı itibarıyla sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş, yüz yüze eğitime ara verilmiş, ibadethaneler kullanılmamış, alışveriş merkezleri ve restoranlar kapatılmış, sokağa çıkma yaşağının sona ermesinin ardından maske takmak zorunlu hale getirilmiş, sosyal mesafe ve hijyene özene dikkat çekilmiş ve toplu halde bulunmalara izin verilmemiştir. Salgın tedbirleri zaman zaman güncellenmiş, “Yerinde Karar”, “Kademeli Normalleşme Takvimi” gibi isimlerle bu değişiklikler kamuoyuyla paylaşılmıştır (Tikbaş Apak, 2021, s. 161). Tüm dünyaya yayılan ve içinde bulunduğumuz 2022 yılına değin yoğun bir şekilde etkisi hissedilen COVID-19 salgını pek çok köklü dönüşümü birdenbire zaruri kılmıştır. Bu çalışmada salgının, Türk halk bilimi inceleme sahasına giren Ramazan gelenekleri üzerindeki etkisi konu edilmektedir. Bu etkinin tespiti için internet üzerinden taramalar yapılmış, çalışmanın verileri internet sitelerindeki haberler ve görsellerden sağlanmıştır.

“Toplulukların, grupların kimi durumda bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler -ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar- anlamına gelen” (Oğuz, 2013, s. 63) somut olmayan kültürel mirasın bir unsuru olan bayram gelenekleri bu miras içerisinde “toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şölenler” başlığı altında ele alınmaktadır (Oğuz, 2013, s. 158). Assman’a göre “Ritüel ve bayramlar kültürel belleğin ilk örgütlenme biçimleridir, düzenli tekrarlar ile kimliği koruyan bilgiyi aktarır ve kültürel kimliğin yeniden üretimini gerçekleştirir.” (2001, s. 60). Bu aktarım ve yeniden üretimin gerçekleşmesi söz konusu unsurların büyük bir çoğunluğa anlamlı gelen davranış kalıpları olmasıyla ilgilidir (Çobanoğlu, 2000, s. 52). Standartlaşmış ve tekrarlanan sembolik davranış biçimi olan ritüeller ve ritüellerin birleşimiyle oluşan gelenekler grup bilincini ve birlikteliğini ortaya koyan duygusal bir kanal, yeni bilgi ve tecrübeler için bir rehber olarak dünü bugüne, bugünü de yarına bağlayan bir bağıdır. Bu uygulamalar insanların neyi önemli ve gerekli bulduğunu söylemelerinin de etkili bir yoludur (Karaman, 2010, s. 229-233).

Kişi bir gruba/topluma ait olma hissini geleneksel uygulamalar vasıtasıyla pekiştirmekte, bir grubun üyesi olmanın güveni ve sevincini yaşamaktadır. Geleneksel uygulamaların sözlü kültür ortamında üretilip, yaşanıp/yaşatılıp, aktarılır olması salgın koşulları söz konusu olduğunda birtakım sorun ve soru işaretlerini beraberinde getirmiştir. Doğası itibarıyla insanın insanla yüz yüze temasını gerektiren bayram gelenekleri, salgın sürecinde başkalaşarak geleneğin güncellendiği veyahut yeniden yaratıldığı alanlarından olmuştur. “Evde kal, hayat eve sığar, evde hayat var” biçiminde sloganlaşan

yönlendirmeler pek çok davranış ve olguyu yeniden değerlendirmeyi kimi alışkanlıkları da değiştirmeyi gerekli kılmıştır (Saraç, 2020, s. 20).

Ramazan Geleneklerine Bir Bakış

Ramazan geleneklerini; Ramazan öncesi, sırası ve bayramı olarak üç aşamada değerlendirmek mümkündür. Söz konusu gelenekler; Pertev Naili Boratav'ın "100 Soruda Türk Folkloru" adlı eserinden, Gül Bezci'nin 2018 yılında Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Osmanlı Toplumunda Ramazan Kültürü" ve Fadime Aşık'ın 2019 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Osmanlı İstanbul'unda Ramazan Kültürü ve Ramazan Sofraları" adlarıyla hazırladıkları yüksek lisans tezlerinden hareketle geçmişten günümüze şu şekilde özetlenebilir:

Ramazan ayından önce evler baştan aşağı temizlenir. Alışverişler yapılarak bir aylık mutfak erzağı hazır hale getirilir. Bakır kaplar kalaylatılır, yeni kıyafetler ve tabak-çanak alınır. Vitrinler güllaç, pastırma vb. ile doldurulur. Tane halinde kahveler evde hazır bulundurulur. İftara kimlerin davet edileceği ve iftar sofralarında hangi yemeklerin yapılacağı listelenir. Geçmişte Ramazan'ın daha rahat ve huzurlu geçirilmesi için bir takım tenbihnamelerinin konduğu ve uyulması/ kaçınılması gereken davranışların bu tenbihnameler aracılığıyla duyurulduğu da belgelerde kayıtlıdır (Boratav, 2003; Bezci, 2018; Aşık, 2019).

Ramazan ayının başlamasıyla birlikte ise yöneticiler ve ekonomik durumu yerinde olanlar iftar ziyafetleri vermekte; sadakalar, et, ekmek, mum ve para dağıtmaktaydı. Durumu yerinde olan aileler iftara davet ettikleri zengin, fakir herkese, evden ayrırlarken dış kirası olarak adlandırılan bir miktar para veya kıymetli eşya hediye edilmekteydi. Günümüzde de devam eden haliyle bakkal, kasap, manav gibi esnafların tuttuğu borç defterleri, Ramazan'da gönlü zengin kişiler tarafından sildirilir, borçlar ödenir. İftar çadırları, sofraları kurular. Pide bu sofralarının olmazsa olmaz yiyeceklerindedir. İftar top atışıyla duyurulur. Kandiller yakılır, türbeler ziyaret edilir, mahyalar asılır. Kurulan mahyalarda genellikle Fetih suresinin ilk ayeti, "Hoş Geldin Ya Ramazan, On Bir Ayın Sultanı" gibi yazılardan oluşurken, Ramazan'ın son günlerinde "Elveda" gibi yazılar yer alır. Orucun açılması sonrası teravih namazı kılınır. Geçişte teravih namazı kılındıktan sonra herkes birbirini tebrik etmekte, tepsilerle camiden çıkan cemaate şerbetler dağıtılmaktaydı. Şerbetler bittikten sonra, kahvelere yahut sergi yerlerine gidilmekteydi. Bu sergilerde kitap, tespih, tütün gibi ürünler bulunmaktaydı. Meddah, Karagöz ve Orta Oyunu gösterileri Ramazan eğlencelerinin başında gelmekte ve coşkuyla takip edilmekteydi. Ramazan kültürünün bir diğer unsuru ise davulculardır. Mahallenin bekçisi ya da ücret karşılığı tutulan davulcular nükte dolu maniler eşliğinde sahuru haber verirler. Bu maniler daha sonra "Ramazanname" adıyla kitaplaştırılmıştır. Bekçi; sahur için okuduğu manilerden ayrıca Ramazan gecelerinde kahvehanelerde sazlarıyla, sesleriyle halk şairleri koşma, semâi ve mani atışmaları yapmaktaydı. Şair ve yazarlar da Ramazan'ı konu alan, Allah ve peygamber sevgisini ve maneviyatın insan ruhuna daha fazla yerleşmesine hizmet eden "Ramazaniyye"ler ortaya koymuşlardır (Boratav, 2003; Bezci, 2018; Aşık, 2019).

Bayram hazırlıkları kapsamında ise özellikle bayram alışverişlerinden söz etmek gerekmektedir. Hem bayram ikram ve hediyelikleri hem de bayramlıklar bu alışverişin içeriğini oluşturmaktadır. Eskiden beri Kapalıçarşı, alışveriş yapacakların izdihamına uğramaktadır. Şekerci dükkânları, bayram öncesinin en revaç gören yerlerindedir. Çocukların bayramı beklemeden arefe günü bayramlıklarını giyip dolaşması "Arife çiçeği" tabiriyle karşılık bulmaktadır. Bayram sabahı erkenden kalkılır ve namaza gidilir. Namazdan sonra camide bayramlaşılır. Eve dönmeden mezarlık ziyareti yapılabildiği gibi arefe günü de ölülerin ziyaret edildiği bilinmektedir. Evin erkekleri namazdayken bayram

sofrası hazırlanır ve namaz dönüşüne kadar kahvaltı edilmeden beklenir. Çocuklara bayramlıkları giydirilir. Namaz dönüşü ev içi bayramlaşmanın gerçekleşmesi ve yapılan kahvaltının ardından akraba ve komşular ziyaret edilerek bayramlaşılır. Eskiden gelenlere genellikle badem şeker ve lokum ikram edilip bazen yanına bardaklar konulmuş bir kâse içinde gülbeşeker, sakız yahut Hindistan cevizi reçeli gibi macun kıvamında tatlı sunulmaktaydı. En meşhur ikram ise günümüzde de bayramların baş tacı olan baklava olmuştur. Misafirlere kakuleli kahve ve akabinde şerbet verilmesi eski kibar âdetlerdendir. Çocukların bayramı heyecanla beklemelerinin bir nedeni de toplayacakları bayram harçlığı ve şekerlerdir. Kurulan panayırarda çocuklar için çeşitli salıncaklar, dönme dolaplar, atlıkarıncalar gelmekte, bu meydanların bayram boyunca dolup taşıdığı dile getirilmektedir. Ramazan boyu sahur haber veren davulcular da bayram bahşişi için dolaşmaktadır (Boratav, 2003; Bezci, 2018; Aşık, 2019).

Kimi örneklerde çocukların ellerine sopaları alıp “oo kara dere” diyerek dolaştığı ve bayram için yapılan çöreklerden topladıkları görülür. Ev sahibinin bayramlaşmaya çıkmayıp harçlık/hediye vermediği durumlarda “Ak kara taş, vermeyen kutsuz baş.” denir (Artun, 2010, s. 230). Dolayısıyla harçlık vermemenin geleneğin hoş görmediği ve kargışladığı durumlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Arefe ve bayramla ilgili inançlar arasında ise arefe gecesini gezerek ekmek toplayan çocukların bu ekmeği ineklere yedirmesi ve bu ekmekten yiyen ineklerin sütünün bol olacağına inanılması sayılabilir (Artun, 2010, s. 231). İlâveten gelenekteki kabule göre çocuğu olan kadınlar, arefe ve bayram günü dikiş dikmez (Şişman, 2001, s. 448). Arefe günü hamamda veyahut evde yıkanmaya ise “bayram suyuna girmek” tabiri kullanılmaktadır (Yüksel, 2011, s. 4). Nişanlı çiftler ve aileleri arasında da nişanlı olan gençlerden erkek tarafının, kız tarafına gönderdiği iftarlık geleneği vardır. İftarlıkta hem yiyecek hem de giyecek olabilir. Kız tarafı da karşılık olarak kararınca Ramazan bohçasını hazırlar. Bu uygulama bayramlarda da yapılmaktadır (Bezci, 2018, s. 79). Bayramın uğramadığı evler ise kaybının yasını tutan evlerdir. Çok yaşlılar ve yakın geçmişte yakınlarını kaybedenler evlerinden çıkmazlar. Akraba, komşu ve tanıdıklar, onları ziyaret ederler (Oğuz vd., 2012, s. 13).

Ramazan Gelenekleri ve Geleneğin Güncellenmesi

Ramazan gelenekleri eskiden beri yapılagelen uygulamaların yanında son yıllarda geleneklerin güncellendiği bir alana da dönüşmüştür. “Gelenek, eskiden beri devam edip gelen, gayri resmi yol ve yöntemlerle kazanılan ve kuşaktan kuşağa aktarılan ve zamanın ihtiyaçlarına göre her kuşakta belli ölçüde bireysel yaratıcılığa ve değişmeye ve de gelişmeye izin veren bilgi, hareket ve materyal ürünleri üretme ve kullanma tarzı”dır (Ekici, 2004, s. 18). Geleneğin güncellenmesi ise “herhangi bir yaratmanın, içinde bulunulan zamana, dar veya geniş anlamda mekâna ve mevcut sosyoekonomik yapılara uygun hâle getirilmesi” (Ekici, 2008, s. 36) olarak açıklanabilir.

Kiminde geçmişin izinin sürülebildiği kiminin doğuşuna şahit olunan bu gelenekler arasında sosyal medya fenomenleri ve youtuberların iftar davetleri ve iftar-sahur menüleriyle ilgili günlük paylaşım yapmaları, televizyon kanallarında Ramazan programlarının/sohbetlerinin yayımlanması/yapılması, bu programlarda dini bilgi, menkabe ve kıssalara yer verilmesi, soru-cevap faslı sayesinde izleyici/dinleyicilerinde programlarda görünür olabilmeleri, TRT’de yayımlanan Rafadan Tayfa adlı çizgi film ramazan versiyonunun Ramazan Tayfa adıyla izleyicisiyle buluşması; Ramazan Davulcusu ve Köpeği (2010), Ramazan Güncesi (2018) gibi diğer TRT Çocuk içerikleri; Çağrı, Çöl Aslanı Ömer Muhtar gibi filmlerin yeniden izleyiciye sunulması, mahya geleneğini anımsatan ev içine “Hoş Geldin Ramazan” gibi süslemelerinin yapılması, Ramazan’ın her günü için belirlenmiş “her güne bir görev/ödül” içerikli Ramazan günlüklerinin

oluşturulması, Ramazan sergilerinin bir devamı olarak Ramazan şenlik alanlarında geleneksel el sanatlarından ebru, hat, tezhip, katı', çini, telkârî vs. için hem atölye uygulamalarına yer verilmesi ve ürün satışının yapılması; Ramazanın denk geldiği ay belirleyici olarak dondurmacı, şerbetçi, mısırcıların da şenlik alanında yerini alması (Uysal-Peker, 2022, s. 126-130) sayılabilir. Lunapark ve tematik parkların günümüzde bir bayram eğlencesi yeri olması da bayram sergi ve şenliklerinin bir devamı olarak değerlendirilebilir (Özdemir, 2005, s. 51).

Günümüzde iftar sofraları ve sonrasında kahvenin yerini çay almıştır. İftar sonrası çay bardağı fotoğrafı paylaşmak ve çay güzellemesi yapmak Ramazan'ın sosyal gereklerinden biri haline gelmiştir. Yine ekonomik durumu yerinde olmayanları Ramazan'da bir nebze de olsa rahatlatmak için marketlerde "Ramazan kolisi" adı altında hazırlanan erzakların hem satın alınmak hem de ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmak üzere ayrılabilmesi, ilgili kişilere ulaştırılmak üzere tasarlanan ve market alışverişlerinde kullanılacak Ramazan Kart'ın varlığı günümüz Ramazan gelenekleri arasında yerini almıştır. Bayram kutlamalarında kullanılan hazır mesaj kalıpları, caps ve emojileri de burada anmak gerekmektedir. Son yıllarda aynı mesajın telefon rehberindeki farklı kişiler seçilerek gönderilmesinin yanında anlık mesajlaşma/haberleşme uygulamaları ya da sosyal medya hesaplarının "durum/hikâye" kısımlarında paylaşılan bir görsel veyahut mesaj aracılığıyla durumu/hikâyeyi görenlerle bayramlaşmış sayıldığını da görülmektedir. Güncellenen bayram gelenekleri içinde söz edilmesi gereken bir diğer uygulama ise reklamlardır. Gerek Ramazan ayı gerekse Ramazan bayramıyla ilgili Coca Cola gibi küresel firmaların yerel uygulama örneği gerçekleştirdikleri veyahut Burger King gibi Ramazan menüsü oluşturdukları görülmektedir. Ramazanın dini ve kültürel yönlerinin yanı sıra markalar için pazarlama sahası olduğunu da akılda tutmak gerekmektedir. Konuya ilişkin lisansüstü çalışmalarda Ramazan ve bayrama yönelik reklamlarda iftar ve sahur vakti, Ramazan pidesi, geniş ailenin oluşturduğu sofralar, büyükanne-büyükbaba, erkek çocuk, iftar sofrası, gün batımı, Ramazan davulu, davulcusu, Ramazan manileri, Ramazan topu, mahya, güllaç, iftariyelik, geleneksel yemekler, gölge oyunu unsurları, def, ud, kanun, Türk sanat müziği, türkü, camii, bayramlık, çocuk, el öpme, bayram yemeği, aile büyüğü, bayram ziyareti, bayramlaşma, bayram sekeri, bayram harçlığı, bayram tatlısı, bayram telaşı ve bayram hazırlığı (Yağlıcı, 2009, s. 104), büyüklere saygı, misafirperverlik, kadının yemek ve mutfakla olan ilişkisi, erkeklerin masanın başköşesinde oturması (Sekizkardeş, 2016, s. 132) gibi kodların kullanıldığı tespit edilmiştir. Böylelikle "Sizden biriyiz." ve "Sizin için değerli olan bizim için de değerlidir." gibi mesajlar tüketiciye iletilmektedir (Korkmaz, 2008, s. 99). İlaveten reklamlarda kullanılan geleneksel imgelerin Ramazan ayının eğlence ve keyif boyutunu vurgulayan imgeler olduğu, markaların Ramazan'ın din yönüne vurgu yapmaktansa, tüketim ve harcamayı tetikleyen eğlence boyutunu ön plana çıkartmayı tercih ettikleri saptanmıştır (Korkmaz, 2008, s. 100). GSM şirketlerinin telefon görüşmelerini Ramazan ve bayram boyunca ücretsiz olarak sunması ve Ramazan veya bayram kredisi olarak duyurulan banka çağrılarını da burada anmak yerinde olacaktır. Çeşitlenebilecek örnekler günümüz dünyasında Ramazan'ın dini, kültürel ve ekonomik yönleriyle var olduğunu göstermektedir.

Ramazan ayı öncesinden başlayarak Ramazan ayı ve bayramı kapsayacak şekilde ortaya konan bu geleneklerin paylaşma, bir araya gelme, ölü ve hastaları hatırlama, tanışma, kaynaşma, ilişkileri pekiştirmenin (Oğuz vd. 2012, s. 4) yanı sıra eğlence işlevli olduğu da görülmektedir (Özdemir, 2005, s. 12). Bütüncül olarak değerlendirildiğinde ise söz konusu uygulamalar, başından sonuna değin kültür eğitimi ve aktarımı işlevi görmektedir.

COVID-19 Salgını ve Salgında Ramazan Gelenekleri

Geleneksel uygulamaların kişi ve toplum için önemine dikkat çeken ruh sağlığı uzmanları; bayramın olabildiğince bayram gibi yaşanması konusunda bayram temizliği yapmak, bayramlık kıyafet almak, bayram sabahı kıyafetlere özen göstermek, bayram sofrası hazırlamak, ev içi oyunlar, eğlenceler tasarlamak, bayramlaşmayı ev üyeleri ile özel bir an ve hatıra oluşturarak tekrarlamak, görüntülü görüşmek/bayramlaşmak [URL 1] gibi tavsiyelerde bulunmuştur. Söz konusu tavsiyeler, günümüzde bayramdan ne anlaşıldığını göstermesi açısından da anlamlıdır. Salgın sürecinin devam ettiği ancak sokağa çıkma yasağının olmadığı 2021 yılı Ramazan ayında bayramın esasıyla uyuşmayan büyüklüğü korumak maksadıyla el öpmekten ve öptürmekten kaçınmak gerektiği, ev ziyaretlerinin askıya alınması, şayet görüşülmek isteniyorsa balkon, bahçe gibi açık alanların tercih edilmesi, sosyal mesafenin korunamayacağı durumlarda görüşmemenin bir seçenek olarak belirmesi ve maske kullanımının zorunlu tutulması, en az yüzde 70 alkol oranını içeren kolonyaların bulundurulması, ikramlıkları hazırlamadan önce ellerin su ve sabunla yıkanması ve kısa süre içinde yeme içme sürecinin tamamlanması, bayram harçlığı olarak para yerine başka bir hediye tercihinde bulunulması [URL 2] gibi uyarılar dile getirilmiştir. Tedbirler kapsamında büyüklere bayram ziyaretinin yapılamaması ya da olagelen halinden çok farklılaşması yaşı büyük olan kişilerde burukluk oluşturmuş ve bu durumu bayramın tadını alamadıkları şeklinde ifade etmişlerdir [URL 3].

Ramazan'ın kalabalık, biraradalık ve paylaşımcılık yönü salgın koşullarıyla tezat bir görünüm sergilemektedir. Bayramın gerekleriyle salgının gerçekleri uyuşmamaktadır. Bu noktada gelenek salgın koşullarında da mevcudiyetinin devamı için bir yol aramış ve kendini güncelleyebilmiştir. Bu da aslında genel anlamda folklorun bu yazı kapsamında da bayram geleneklerinin iletilmesinde, "ortamların/koşulların birer şekillendirme kabından ibaret olduğunu" bir kez daha ortaya koymuştur (Gülüm, 2018, s. 129). Folklorun üretilmesi/aktarılmasındaki rolü tartışmalı olan internet, salgın döneminde cankurtaran vazifesi görmüş, önceki kültür ortamlarında yaratılan gelenek ve ürünlerin yaşam alanı olarak belirmiş, sanal dünyada sözlü kültür ürünleri yaratılıp, aktarılmaya, paylaşılmaya ve değiştirilmeye başlanmıştır (Özdemir, 2008, s. 290). İnsanların salgın nedeniyle evlerine kapandığı, geleneklerin yerine getirilemediği, bundan ötürü insanın madden ve manen kapana kısıldığını/eksildiğini hissettiği bir dönemde dijital araçlar, insanlarla yeniden buluşma ve geleneği günün şartlarına göre yeniden yerine getirme olanağı sunmuş (Tikbaş Apak, 2021, s. 162), "bilgisayar, internet ve akıllı cep telefonlarıyla hızlanmış bilgi iletişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni yaşam biçimi ve bu yaşam biçiminin ürettiği maddi ve manevi değerler bütünü" olarak tanımlanan dijital kültür geleneklerinin oluşumuna ortam sağlamıştır (Akt. Alpyıldız, 2019, s. 108). Kişiler, söze dayalı kültürel sistemlerini teknolojik imkânlarla korumaya ve aktarmaya çalışmışlar (Güven, 2020, s. 92), bu teknolojik imkân ve dijital platformlar gelenek üretici/aktarıcı ve taşıyıcılarının kendileri ve kimliklerini ifade edecekleri bir alana dönüşmüştür (Duymaz vd., 2021, s. 14).

Salgın sürecinde gerek yüz yüze iletişim gerekse dijital araç ve ortamlar aracılığıyla güncellenen Ramazan gelenekleri tespitlerimize göre şöyledir:

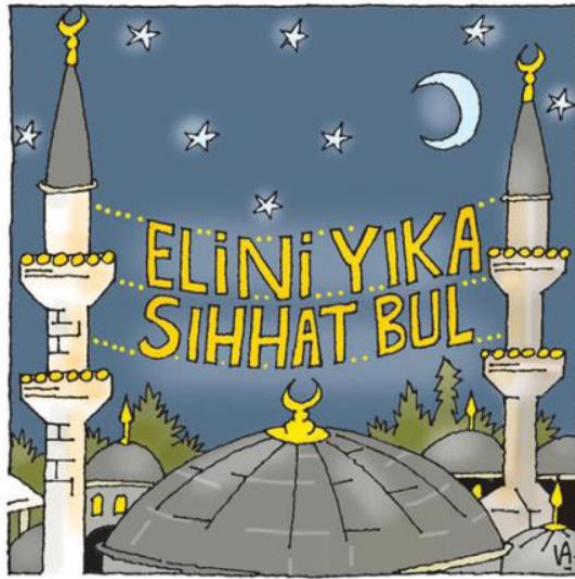
Mahya

Salgın öncesi "Hoş Geldin Ya Ramazan, On Bir Ayın Sultanı" gibi yazılarla Ramazan'ı karşılayan mahyalar salgın sürecinde "Sorumlu Ol Sağlıklı Kal, Hayat Eve Sığar, Şifa Senden Ya Şafi, Evde Kal Sağlıklı Kal" mesajlarıyla camilere asılmış [URL 4] ve bu yönüyle değişimin okunabildiği bir gösterge olmuştur.

Görsel 1: [URL 4]

Değişen mahya yazıları karikatür çizimlerine de yansımıştır:

Görsel 2: (Yıldız, 2020, s. 168).

Ramazan Programları

Günümüz Ramazan geleneklerinden biri olan ve seyircilerin stüdyoda veyahut dış çekim mekânlarında hazır bulunduğu Ramazan programları, salgın döneminde yayımlanmaya devam etmiş ancak seyirci unsuru bakımından bir değişikliğe gidilmiştir. Çevrim içi programlar aracılığıyla görüntülü olarak bağlantı kurulan seyircilerin cevabını almak istediği soruların başında "Aşı orucu bozar mı?" gelmiştir. Uzaktan eğitimde kopya çekmenin günah olup olmadığı salgının, Ramazan programlarına kattığı sorulardan biri olmuştur [URL 5]. Bayram boyunca belediyelerin "Bayramlık Muhabbetler" adıyla çevrim içi düzenledikleri etkinlikler de Ramazan programlarının değişen yüzü/çeşitlemesi olarak okunabilir [URL 6].

Bayram Tıraşı

2020 yılı Ramazan Bayramı'nda kapalı olan kuaför ve berberler 2021 yılında salgın tedbirleriyle birlikte müşterilerine hizmet vermişlerdir. Tek kullanımlık havlular, müşterilerin kendi havlu ve kesim-tıraş malzemelerini getirmeleri, HES kodları gibi kimi bilgilerinin kaydedilmesi, randevuyla çalışılması uygulamaları göze çarpmıştır [URL 7]. Kimi belediyelerin de salgında dışarı çıkamayan, yatalak vatandaşların bayram önce saç ve sakal tıraşı yaptırdığı gazetelere yansımıştır [URL 8].

Bayram Alışverişi

Salgın nedeniyle bayram alışverişinin kalbi olan çarşılar sessizliğe gömülmüş [URL 9] ancak e-ticarette bir artış yaşanmıştır. Önde gelen e-ticaret sitelerinin birinde en çok satılan ürünler arasında hediyelik çikolata, şeker, kolonya ve giyim ürünleri başı çekmiştir [URL 10]. Satın alınan bu ürünler temin edilme yolu salgın sürecinde farklılaşsa da kişilerin bayram alışverişinden ne anladığının salgın öncesiyle uyum içinde olduğunu göstermiştir.

Belediyeler erzak dağıtımının yanı sıra bayramlık kıyafet ve ayakkabı da dağıtmıştır. [URL 11]. Kimi yerlerde bayramlık kıyafet almak için bayram çeki verildiği de haberlere konu olmuştur [URL 12].

İftar-Bayram Yemeği

Uzun sohbetlerin eşlik ettiği kalabalık ve özenle hazırlanmış iftar ve bayram sofraları, Ramazan'ın simgelerinden biridir. Sokak iftarları da bu kapsamda değerlendirilebilir ancak tedbirler kapsamında gelenekselleşen sokak iftarları yerine gıda ve hijyen kolisi dağıtılmıştır [URL 13]. Değişen Ramazan kolisi içeriği bir karikatürde de yer bulmuştur:

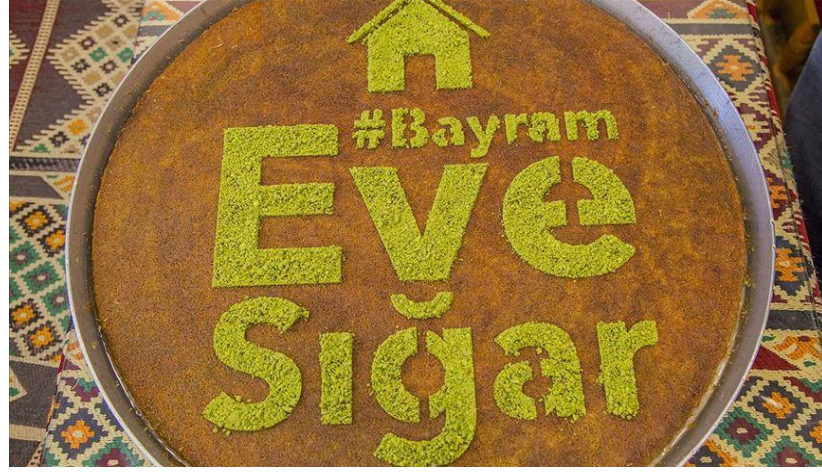
Görsel 3: [URL 14]

Ramazan, salgın sürecinde sağlık çalışanlarını hatırlamanın da bir vesilesi olmuştur. Kadınlar, kendi elleriyle yaptıkları yemekleri tek tek paketlenerek sağlık çalışanlarına ulaştırmışlardır [URL 15]. Bir baklava firması ise Ramazan Bayramı'nda sağlık çalışanlarına baklava ve güllaç göndermiştir [URL 16].

Ramazan'ın en yaygın simgelerinden biri de pidedir. "Korona pide" adıyla satışa çıkarılan pide salgının bir başka icadı olmuştur. Normal bir pidenin iki katı boyunda yumurtalı ve bol susamlı olan Korona pide, müşterilerin beğenisini kazanmıştır [URL 17]. "Alo pandemi pide hattı" ise evlerinden çıkmayan yaşlı ve hastalara sıcak pide ulaştırmaktadır [URL 18]. Kızılay da önlemler kapsamında her gün kapı kapı dolaşarak sıcak pide ve su ikramında bulunmuştur [URL 19].

Bir kadayıf ustası ise Ramazan Bayramı için hazırladığı burma kadayıf tatlılarının üzerine "Bayram eve sığar, Evde bayram var, Evde kal sağlıklı kal, Bayramın tadı evde çıkar" mesajlarını işlemiştir:

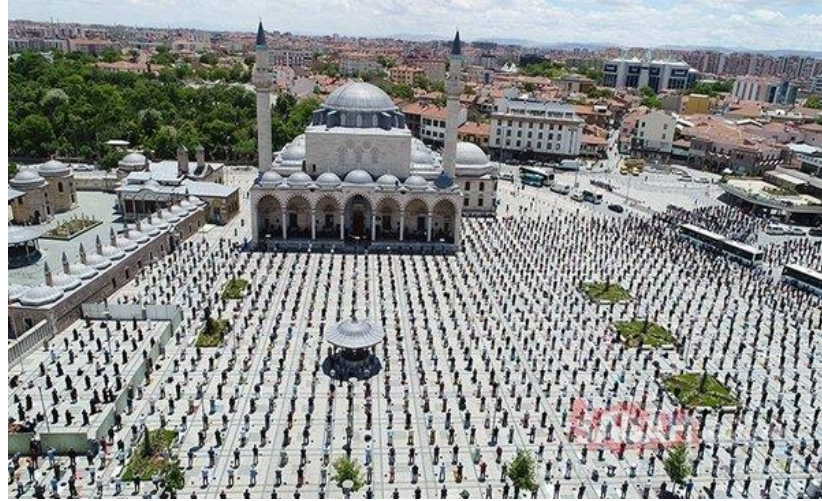

Görsel 4: [URL 20]

Bayram Namazı

Sokağa çıkma yasağının olduğu 2020 yılı Ramazan ayında Cuma ve teravih namazları gibi bayram namazları da kılınamamıştır. 2021 yılında ise maske, mesafe ve hijyen koşulları sağlanarak, namaz kılmaya gelenlerin kendi seccadelerini getirmeleri de istenerek bayram namazı kılınabilmıştır:

Görsel 5: [URL 22]

Kabir Ziyaretleri

Dışarı çıkma yasakları arefe veyahut bayramın ilk günü yapılan kabir ziyaretlerinde yeni bir uygulamanın önünü açmıştır. Bir mezar bakım şirketi sahibi, dışarı çıkamayan kişilerin yakınlarına ait mezarları çiçekle süsleyip, görüntülü aramayla ilgili kişilere mezarları göstermektedir. Bu sayede hem mezarın son hali görülmekte hem de isteyen dua okuyabilmektedir [URL 23].

Bayramlaşma-El Öpme

Salgın tedbirleri bayramlaşmada rolleri değiştirmiştir. 2020 yılında 65 yaşından büyükler; 14.00-20.00 saatleri arasında evlerinden çok uzaklaşmamak şartıyla sokağa çıkmışlardır. Bu durumu fırsat bilip çikolata ve şekerlerini alarak çocuk ve torunlarını ziyaret etmişler, maske takarak uzaktan bayramlaşmışlardır [URL 24]. Kimi örneklerde çevrim içi programlar [URL 25] ve video konferans [URL 26] yoluyla bayramlaşıldığı

görülmektedir. Dirsek dirseğe ya da ellerin yumruk yapılıp veyahut sağ elin sol göğsün üzerine konulması şeklinde selamlaşma ve bayramlaşma biçimleri de ortaya çıkmıştır.

El öpme geleneği ise kimi örneklerde salgın tedbirlerine uyarlanmış vaziyettedir. Siirt'te plastik bir eldiven şişirilip uzun bir değneğe bağlanmış, gençler bu eldiveni öpmüş, büyükler de sopaya dizdiği paraları vermiştir [URL 27, 28].

Görsel 6: [URL 27]

Ramazan Bayramı'nda el öpme geleneğine aracı olan değnek, Kurban Bayramı'nda ise başka bir işleyle ortaya çıkmıştır. "Kol koparan pazarlık" olarak tabir edilen kurbanlık alım-satımları ucuna manken eli yerleştirilmiş değneklerle yapılmıştır:

Görsel 7: [URL 29]

Bayram ziyaretlerinde çektilen ve sosyal medyada paylaşılan fotoğrafların yerini ise video konferans uygulamalarının ekran görüntüleri almıştır [URL 30].

Gülmeyle kendini açığa çıkaran ve gerilimi azaltan mizah (Öğüt Eker, 2014, s. 35) dijital kültürün, salgın döneminde kendini ifade etme araçlarından biri olmuştur. Sokağa çıkma yasakları ve doğurduğu istenmeyen sonuçlar karikatürlerin mizah malzemesi haline gelmiştir:

Görsel 8: [URL 31]

Bayram kartları aracılığıyla yapılan bayramlaşmalarda ise mesafe ve sağlık vurgusu öne çıkmıştır:

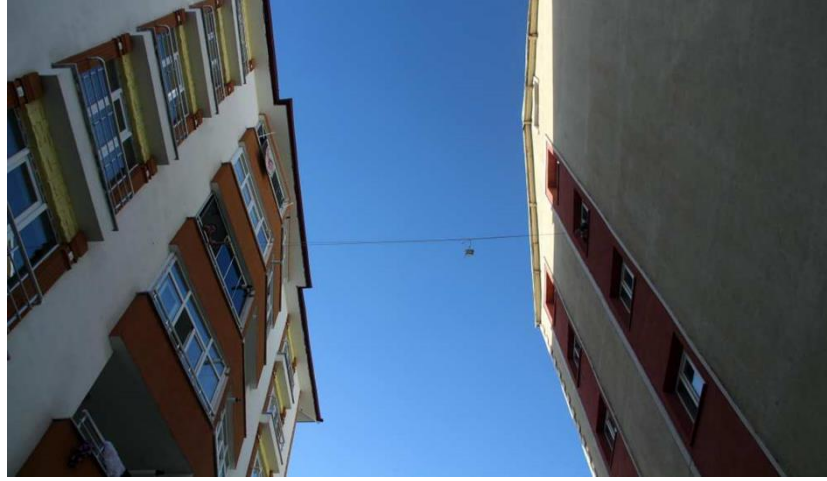
Görsel 9. [URL 32]

Görsel 10. [URL 33].

Bayram Şekeri-Harçlığı

Ramazan ayı, 2020 yılında salgının tam kapanma dönemine denk gelmiştir. Bu durumdan etkilenenlerin başında bayram şekeri ve harçlığı toplamayı bekleyen çocuklar sayılabilir. Çocukların bu geleneği salgın yasaklarını ihlal etmeden devam ettirebilmeleri için Ardahan'da binalar arasında bir makara sistemi kurulmuş ve makaraya bağlanan ip ve kovaıyla çocukların şeker toplaması kolaylaştırılmış ve çocuklar sevindirilmiştir:

Görsel 11: [URL 34]

Şeker toplayamayan çocuklara belediyelerin şeker göndermesi [URL 35], balkondan uzatılan sepetlere bayram şekeri konması [URL 36] gibi uygulamalarla da çocuklara bayram sevinci ve şekeri toplama heyecanı yaşatılmaya çalışılmıştır. Bayramlarda kişilerin hem büyüklerine hem de sevdiklerine internet aracılığıyla şeker ve çikolata sipariş edip hediye ettikleri görülmektedir. Sadece kişiler değil şirketler de çalışanlarının evlerine bayramlarda çikolata göndermiştir [URL 37].

Bayram harçlıklarının havale yoluyla [URL 38] veyahut bir zarfa konup iple drona bağlanarak gönderildiği [URL 39] örnekler de tespit edilmiştir. Bayramlık bir hediye olan mendilin yerini ise çocuklara özel olarak üretilen maskeler almıştır [URL 40].

Ramazan-Bayram Davulcuları

Ramazan davulcuları salgın koşullarından etkilenen meslek gruplarından biri olmuştur. 2020’de sokağa çıkmak yasak olduğundan davulcular işsiz kalmıştır. Oluşan mağduriyeti bir nebze de olsa gidermek için belediyeler davulculara bahşiş verme yoluna gitmiştir [URL 41].

Ramazan-Bayram Eğlenceleri

Halk edebiyatının seyirlik türleri Ramazan eğlenceleri arasında yer almaktadır. Perde ve meydandan salgın öncesi gösteri ve alışveriş merkezlerine inen bu oyunlar, salgın süresince ise sosyal medya hesapları ve çevrim içi uygulamalar aracılığıyla ilgilileriyle buluşmuştur. Salgının bu gösterilere getirdiği bir diğer yenilik ise maske, mesafe ve hijyen kurallarının oyunlarda işlenmesidir. Yılmaz Irmak “Koronavirüsün Geleneksel Türk Tiyatrosuna Yansıması: Karagöz Örneği” başlıklı yazısında COVID-19’u konu alan on oyunu incelemiştir. “Korona Oyunu”, “Karagöz Korona Noktasında”, “Maske”, “Kim Korkar Hain Koronadan?”, “Karagöz Korona Avlıyor”, “Karagöz Korona Avlıyor”, “Karagöz Maske Takmazsa (Karagöz Rüya Aleminde)”, “Hacivat & Karagöz Koronaya Karşı”, “Karagöz Koronaya Karşı” ve “Karagöz Koronanın Aşısını Buldu” (Irmak, 2021, s. 224-228) adlarındaki bu oyunlar salgının Karagöz oyun dağarcığına getirdiği bir güncellemedir.

Ramazan- Bayram Reklamları

Günümüzde bayramın gelişi reklamlar aracılığıyla müjdelenmektedir. Reklam filmlerinde geleneğin eski ve yeni halinin izi sürülebilmektedir. Bu durum salgın sürecindeki reklam filmlerine de yansımıştır. Örnek reklam filminde salonunda tek başında oturan ve telefonundaki eski fotoğraflara bakan yaşlı kadın, gözünü pencereye çevirince yukarıdan sarkan şeker sepetini görür. Bu sırada dış sestem “Aşarız bu bayramı, yaşarız bu bayramı.” sözleri duyulur. Takip eden sahnelerde sağlık çalışanı bir babayla küçük bebeği

ve eşinin görüntülü görüşmesi, bayramlıklarını giymiş küçük bir kızın evlerindeki şekeri bir askılığa koyarak yaşlı kadının kapısına asması ve zili çalıp uzaklaşarak bayramını kutlaması görülmekte ve “Umutlu bayramlar!” dileğiyle reklam sonlanmaktadır:

Görsel 12: [URL 42]

Görsel 13: [URL 42]

Etkisi Azalan COVID-19 Salgını ve Ramazan Gelenekleri

Salgına rağmen insanların bayramlaşma ve şeker ikramından vazgeçemedikleri araştırmalarla ortaya konmuştur. Bu dönemde bayram ziyareti yapanların oranı %70'tir. Bayramı evinde ailesiyle geçirenlerin oranı %27'dir. %18'i memleketine, %9'u da tatile gittiğini belirtmiştir. Ancak salgın ziyaret sıklığını değiştirmiştir. Salgın öncesi her bayram ziyaret yaparım diyenlerin sayısı %73 iken salgın sonrası bu oran %30'a gerilemiştir. Araştırmaya katılanların %63'ü salgın öncesi döneme göre daha az bayram ziyareti yaptığını ifade ederken %5'lik kısım bayram ziyaretlerini tamamen durdurduğunu dile getirmiştir [URL 43]. Nitekim araştırma sonuçlarını doğrulayan şekilde bayram yasaklarını ihlal edenlerin aldığı cezalar da haberlere yansımıştır. Dolayısıyla yüz yüze görüşmemek ve kalabalıklar halinde bayram coşkusu yaşayamamak bayramlar özelinde de kişileri zorlayan bir durum olmuştur.

Salgın seyrinin aşağıya düşüşüyle birlikte ise otoyollar, havalimanları ve otogarların dolup taşması [URL 44], bayramların değişmez tatlısı olan baklavaya talebin yüzde yüz artması, bunun da kalabalık sofralara ve ziyaretlerine özlemin bir yansıması olarak değerlendirilmesi [URL 45], kurban satıcıları ile alıcılarının iki yıl aradan sonra el ele sıkışarak pazarlık yapması [URL 46] gibi haberler eski usul bayram geleneklerini müjdeleyen haberler olmuştur. Diğer tüm alanlarla birlikte bu yazı kapsamında özellikle bayramların eskisi gibi kutlanabildiği günlerin özlem ve heyecanla beklendiği ve normale dönüş araştırmalarında bayramların “Nerede o eski bayramlar” serzenişi olmadan coşkuyla karşılandığı görülmektedir.

Sonuç

Bayramlar pek çok işleviyle birlikte kültür aktarımının renkli bir unsurudur. Olay akışı ve kişilere düşen sorumluluk bakımından gayriresmi bir mutabakatın söz konusu olduğu bayramlar, halen geleneklerin canlı bir yaratım/oluşum/aktarım sahasıdır. Salgın gibi olağanüstü gelişmelerin dışında eskiye özlemle geçirilen günümüz bayramları salgınla birlikte şikâyet edilenin daha da kötüsünün olabileceğini kişilere göstermiş ve uygulanagelen haliyle mevcut bayram geleneklerinin kıymetini bir kez daha ortaya koymuştur. Kişiler ve toplum yüzyıllardır bir aktörü oldukları geleneklerin salgınla yitip gitmesine razı olmamıştır. Bunun için de şartları zorlayarak ve geleneğin zamana eklenenebilen özelliğinden faydalanarak, salgında geleneği kurtarmanın/güncellenmenin yolunu bulmuş, bu sayede kültürün sürekliliğinden söz edilebilir olmuştur. Mahyadan,

Ramazan programlarına, bayram tıraşından, alışverişine, yemeğine, namazına, kabir ziyareti ve bayramlaşmaya, bayram harçlığından, şekerine, davulcu, eğlencelere ve reklamlara kadar yansıyan “salgına özgü dokunuşlar” geleneğe yaşama alanı açmıştır. Bu uygulamaların “bir süreliğine” zaruri bir çözüm ve “Hiç yoktan iyidir.” gibi kaygıların ürünü olarak görüldüğünün de altını çizmek gerekmektedir. Koşulların normale doğru evrilmesiyle birlikte kişiler; bayramı “bildiği, gördüğü, alıştığı” biçimiyle kutlamaya başlamıştır.

Kaynakça

- Alpyıldız, E. (2019). Dijital Kültür Çağında Yemek Kültürü. *Dijital Kültür* (Ed. Mehmet Özdemir). Kayseri: Arı Sanat Yayınevi, 107-130.
- Artun, E. (2010). *Türk Halkbilimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Aşık, F. (2019). *Osmanlı İstanbul'unda Ramazan Kültürü ve Ramazan Sofraları*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Bezci, G. (2018). *Osmanlı Toplumunda Ramazan Kültürü*. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.
- Boratav, P. N. (2003). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: K Kitaplığı.
- Çobanoğlu, Ö. (2000). Yapısal ve İşlevsel Bakımdan Geleneksel Bayramlar Bağlamında Nevruz ve Hıdrellez. *Türkbilig*, (1), 51-59.
- Duymaz, A.-Düzgün, D.-Öğüt Eker, G. (2021). *Covid-19 Küresel Salgınının Somut Olmayan Kültürel Mirasa Etkileri: Türkiye Deneyimi*. Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu.
- Ekici, M. (2004). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Ekici, M. (2008). Geleneksel Kültürü Güncellemek Üzerine Bir Değerlendirme. *Milli Folklor*, 10(80), 33-38.
- Gülüm, E. (2018). Dijital İletişim Teknolojileri Aracılı Bir Folklorik Deneyim Olarak Sanal Ortam. *Milli Folklor*, 15(119), 127-139.
- Güven, F. (2020). Koronavirüs Pandemisinin Kültüre Etkileri. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (7), 81-96.
- Irmak, Y. (2021). Koronavirüsün Geleneksel Türk Tiyatrosuna Yansıması: Karagöz Örneği, *Salgın Hastalıkların Sosyal Hayata Etkisi ve Kültürümüzde Koronavirüs Vakası* (Ed. Bekir Şişman). Çanakkale: Paradigma Yayınları, 443-494.
- Karaman, K. (2010). Ritüellerin Toplumsal Etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 227-236.
- Korkmaz, D. F. (2008). *Türkiye' de Ramazan Ayı Bağlamında Reklam Kültür İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Oğuz, Ö. (2013). *Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Oğuz, Ö.- vd. (2012). *Türkiye'de 2011Yılında Yaşayan Ramazan ve Kurban Bayramı Geleneksel Kutlamaları*. Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER Yayınları.
- Öğüt Eker, G. (2014). *İnsan Kültür Mizah*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Özdemir, N. (2005). *Türk Eğlence Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Özdemir, N. (2008). *Medya Kültür ve Edebiyat*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Saraç, Ö. (2020). Salgın Hastalıkların Âşık Tarzı Türk Şiirine Yansıması: Yeni Tip Koronavirüs (Covid-19) Örneği. *Millî Folklor*, 16(127), 18-34.
- Sekizkardeş, Z. (2016). *Türkiye’ de Ramazan Aylarında Yayınlanan Reklamlar: Farklı Ürün Gruplarının Ramazan Ayı Reklamlarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yaşar Üniversitesi.
- Şişman, B. (2001). Samsun Yöresinde Geçiş Dönemleriyle (Doğum, Sünnet, Evlilik ve Ölümle) İlgili Yaşayan Halk İnançları ve Bunlara Ait Uygulamalar. *Erdem*, (39), 445-470.
- Tikbaş Apak, F. (2021). Geçiş Dönemlerinde COVID-19 Salgını Etkisi, *Salgın Hastalıkların Sosyal Hayata Etkisi ve Kültürümüzde Koronavirüs Vakası* (Ed. Bekir Şişman). Çanakkale: Paradigma Yayınları, 159-183.
- Uysal, A.-Peker, S. (2022). Güncellenmiş ya da İcat Edilmiş Ramazan Gelenekleri Üzerine Değerlendirmeler. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 122-132.
- Yağlıcı, M. (2009). *Tüketim Kültürü ve Ramazan Ayı Televizyon Reklamları*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Yıldız, İ. (2020). Sosyal Medya Salgını: Türkiye’de Korona’nın Mizahi Yönü. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (6), 150-172.
- Yıldız, S. (2021). Pandemi Döneminde TV Reklamcılığı: Etkiler, İçerikler ve Yapım Uygulamaları, *Pandemi Döneminde Reklam, Medya ve Tüketici* (Ed. M. Sinan Ergüven-Serdar Yıldız). Ankara: Detay Yayıncılık, 139-162.
- Yüksel, G. (2011). Kastamonu’da Dini Bayramları Kutlama Gelenekleri ve Bu Geleneklerin İnsan İlişkilerine Etkisi. *Akademik Bakış Dergisi*, (26), 1-26.

İnternet Kaynakları

- URL 1: <https://www.cnnturk.com/saglik/pandemi-olsa-da-bayram-hazirligi-psikolojiye-iyi-gelecek>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 2: <https://medicine.istinye.edu.tr/tr/haberler/pandemi-doneminde-bayramlasm-nasil-olmalı>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 3: <https://ilkha.com/guncel/bayram-yaslilar-icin-huzunlu-ve-buruk-geciyor-126173>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 4: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/vakif-camilerinde-kandiller-bu-yil-saglik-icin-yaniyor-/1816849>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 5: <https://www.sabah.com.tr/magazin/2021/04/14/nihat-hatipogluna-korona-sorulari-asi-orucu-bozar-mi>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 6: <https://www.yeniakit.com.tr/haber/esenlerde-cocuklara-bayram-eglencesi-1258263.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 7: <https://www.koroglugazetesi.com/haber/erkek-kuaforunde-pandemi-sonrasi-ilk-bayram-yogunlugu.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 8: <https://www.mugla.bel.tr/haber/buyuksehirden-ihtiyac-sahiplerine-bayram-tirasi>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].

- URL 9: <https://www.trthaber.com/haber/guncel/artvinde-13-hirsizlik-zanlisi-tutuklandi-580347.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 10: <https://www.dunya.com/ekonomi/20-milyar-tlik-bayram-ekonomisine-korona-engeli-haberi-470924>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 11: <https://duzce.bel.tr/9075-belediye-yuzlerde-tebessum-oluyor>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 12: <https://www.bursa.bel.tr/haber/hem-esnaf-hem-cocuklar-bayram-edecek-30248>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 13: <https://zeytinburnu.istanbul/Haberler/Zeytinburnunda-Pandemi-Usulu-Bayram-Hazirliklari/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 14: <https://www.haberturk.com/can-baytak-karikaturleri-nisan-2020-2631794/2/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 15: <https://www.haberturk.com/duzce-haberleri/78237922-pandemi-doktorlarina-ev-yemekleri-surprizibayram-yemeklerini-doktorlarla-paylastilar>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 16: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/04/26/pandemi-hastanelerine-baklava-ve-gullac-ikrami>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 17: <https://www.sabah.com.tr/video/yasam/pideye-ilginc-isim-saka-maksatli-konulan-korona-pidesi-ismi-halk-arasinda-yayilinca-pidenin-ismi-korona-kaldi-video>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 18: <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/vanda-alo-pandemi-pide-hattikuruldu-574693.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 19: <https://www.kizilay.org.tr/Haber/KurumsalHaberDetay/5196>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 20: <https://www.trthaber.com/haber/guncel/kadayif-ustasindan-4-dilde-en-tatli-hayat-eve-sigar-mesaji-486729.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 21: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/kovid-19-tedbirleriyle-kilinacak-bayram-namazinin-saatleri-belli-oldu/2232418>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 22: <https://www.google.com/imgph?hl=TR>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 23: <https://tr.sputniknews.com/20210511/tam-kapanmada-dijital-kabir-ziyareti-hizmeti--1044477694.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 24: <http://www.anadolutelgraf.com/haber/Bu-bayram-dedeler-ve-nineler-torunlara-gitti/221005>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 25: <https://uskudar.edu.tr/tr/icerik/7886/uskudar-ve-istanbul-ailesi-cevrimici-bayramlasmada-bir-araya-geldi>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 26: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/siyasi-partiler-cevrim-ici-bayramlasiyor-596903.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 27: <https://www.sabah.com.tr/yasam/boyle-bayramlasma-gorulmedi-elini-opturmek-icin-5501663?paging=4>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 28: <https://www.iha.com.tr/haber-boyle-bayramlasma-gorulmedi-847026/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].

- URL 29: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/pandemi-nedeniyle-kurban-pazarligi-tokalasma-cubuguyla-yapilacak/1912939>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 30: <https://basakgazetesi.com/haber/bu-yil-bayramlasma-sosyal-medyada-67078.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 31: <https://www.haberturk.com/can-baytak-karikaturleri-nisan-2020-2631794/2/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 32: <https://www.google.com/imgph?hl=TR>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 33: <https://twitter.com/saglikbakanligi/status/1264431480006197249/photo/1>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 34: <https://www.gazetezebra.com.tr/2021/yerel-haberler/ardahan/pandemi-bayram-geleneklerini-degistirtti/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 35: https://m.facebook.com/ankarasincanbld/videos/pandemi-dolay%C4%B1s%C4%B1yla-%C5%9Feker-toplamaya-%C3%A7%C4%B1kamayan-%C3%A7ocuklar%C4%B1m%C4%B1za-murat-amcalar%C4%B1-%C5%9Feker/175391241161878/?__so__=permalink&__rv__=related_videos&locale=ne_NP&_rdr, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 36: <https://www.yeniakit.com.tr/haber/esenlerde-cocuklara-bayram-eglencesi-1258263.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 37: <https://gastronomiturkey.com/haber/pandemide-de-bayram-geleneklerimizden-vazgecmedik-h13121>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 38: <https://basakgazetesi.com/haber/bu-yil-bayramlasma-sosyal-medyada-67078.html>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 39: <https://www.gazetezebra.com.tr/2021/yerel-haberler/ardahan/pandemi-bayram-geleneklerini-degistirtti/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 40: <https://www.haberler.com/pandemide-bayram-gelenegi-maskeli-harclik-14131518-haberi/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 41: <https://www.sozcu.com.tr/2020/ekonomi/corona-virusu-ramazan-davulusatislarini-azaltilti-5773404/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 42: <https://www.youtube.com/watch?v=qjtGNCA4JIU/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 43: <https://www.gidahatti.com/pandemi-bayram-aliskanliklarimizi-nasil-etkiledi-266801/>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 44: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/pandemi-durdu-yollar-doldu-42054498>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 45: <https://www.haberturk.com/gaziantep-haberleri/96827554-pandemi-etkisini-yitirdi-bayram-oncesi-baklavaya-talep-patladi-gunluk-30-ton-olan-uretim>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].
- URL 46: <https://www.pusulahaber.com.tr/2-yil-sonra-pandemisiz-ilk-kurban-bayrami-satici-ile-alicilar-el-sikisarak-1656459h.htm>, [Erişim Tarihi: 15.05.2022].